

بررسی جغرافیای نظامی استان کردستان (با تأکید بر محور استراتژیک شیلر)

علی اصغر قنبری^۱

تاریخ دریافت: ۹۳/۷/۲

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۰/۱۶

چکیده

با توجه به وسعت جغرافیایی ایران، بررسی و مطالعه‌ی مناطق عملیاتی و یا هر کدام از استان‌های ایران، واقعیت‌های متفاوتی را از کاربرد و تاثیر ویژگی‌های جغرافیایی (عوامل طبیعی و انسانی) بر تهدیدات نظامی و امنیتی آشکار می‌سازد. بررسی و مطالعه‌ی ویژگی‌های جغرافیایی استان کردستان با توجه به ایجاد بحران‌ها و تهدیدات نظامی در دوران دفاع مقدس و با توجه به نوع و ماهیت تهدیدات آینده (داخلی و خارجی)؛ اجتناب ناپذیر است و اهمیت مضاعفی دارد. از طرفی نیز، این استان به‌ویژه محور شیلر، به لحاظ دسترسی به عمق سرزمین ایران، در سناریوی تهدیدات نظامی، یکی از مناطق مهم و استراتژیک محسوب می‌شود. از این‌رو در این مقاله، با استفاده از تجربیات دوران دفاع مقدس، مشاهدات میدانی مکرر در سال‌های اخیر، منابع کتابخانه‌ای و با در نظر گرفتن جنگ‌ها و تهدیدات نظامی آینده، جغرافیای نظامی استان کردستان با تأکید بر محور شیلر در سطوح استراتژیک و عملیات، بررسی اجمالی شده است. این بررسی اجمالی، گویای این واقعیت است که ویژگی‌های جغرافیایی دره‌ی شیلر، نقاط ضعف و قوت مختلفی را در برابر تهدیدات نظامی آینده نمایان می‌سازد که البته با بررسی عمیق‌تر این ویژگی‌ها و نیز بررسی عمیق‌تر ویژگی‌های جغرافیایی مناطق پیرامونی دره‌ی شیلر، می‌توان با استفاده از نقاط قوت موجود، تهدیدات نظامی آینده را با ناکامی روبه‌رو ساخت.

واژگان کلیدی

استان کردستان، دره‌ی شیلر، ویژگی‌های جغرافیایی، تهدیدات نظامی، جغرافیای نظامی

بیان مساله

تجربه‌ی هشت سال دفاع مقدس، گویای این واقعیت است که جغرافیای نظامی، تکمیل کننده‌ی قدرت نظامی ایران در برابر تهدیدات نظامی بوده است. از طرفی نیز، موقعیت و شرایط جغرافیایی کشورها، متشکل از عوامل انسانی و طبیعی، به عنوان یکی از عوامل قدرت ملی محسوب می‌شود. علاوه بر این، موقعیت و شرایط جغرافیایی، نقش مؤثری در تعیین استراتژی نظامی و دفاعی هر کشوری، ایفا می‌کند. تجربه‌ی دوران دفاع مقدس، گویای این واقعیت است که موقعیت و شرایط جغرافیایی ایران، یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در ارتقای توان دفاعی ایران در برابر رژیم متجاوز بعثی عراق بود. این در حالی بود که در مناطق عملیاتی، جغرافیای نظامی به معنی واقعی، تکمیل کننده‌ی توان نظامی بود و نقش مؤثری در پیروزی رزمندگان اسلام در برابر تجاوز دشمن بعثی، ایفا نمود.

امروزه نفوذ و حضور نظامی آمریکا در دو کشور عراق و افغانستان و تحولات سیاسی نظامی در سطوح منطقه‌ای و جهانی، گویای این واقعیت است که نگاهی نو به مؤلفه‌های قدرت ملی، از جمله موقعیت و شرایط جغرافیایی (عوامل انسانی و طبیعی) از دیدگاه نظامی و دفاعی، برای حفظ انقلاب اسلامی و تمامیت ارضی کشور، اجتناب ناپذیر است. از این رو در این مقاله، استان کردستان، به‌ویژه محور استراتژیک شیلر که به لحاظ دسترسی به عمق سرزمین ایران در سناریوهای تهدید نظامی دشمن فرضی، یکی از مناطق مهم محسوب می‌شود؛ از منظر جغرافیای نظامی در سطوح استراتژیک و عملیات، مورد بررسی و مطالعه‌ی اجمالی قرار گرفته است. با این توصیف، سؤال اصلی این مقاله این است که: «جغرافیای نظامی استان کردستان با تأکید بر محور استراتژیک شیلر، در سطوح استراتژیک و عملیات، چه نقاط قوت و ضعفی را در برابر تهدیدات نظامی، آشکار می‌سازد.»

روش تجربه و تحلیل

مقاله‌ی حاضر به لحاظ روش، از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی است، زیرا به بررسی وضع موجود و توصیف منظم و نظام مند آن می‌پردازد و ویژگی‌ها و صفات آن را مطالعه و ارتباط بین متغیرها را بررسی می‌کند. از آن جا که این تحقیق فاقد جنبه‌ی آماری است و عمدتاً متکی به اسناد و مدارک و ادراک و تحلیل عقلانی است، بنابراین برای تجزیه و تحلیل اطلاعات آن، از روش‌های کیفی استفاده می‌شود. از این رو در مقاله‌ی حاضر، ابتدا تعریف جغرافیای نظامی و کاربرد آن مورد توجه قرار گرفته، سپس ویژگی‌های جغرافیای نظامی استان کردستان به‌ویژه محور استراتژیک شیلر در سطوح استراتژیک و عملیات، تشریح و بر این اساس، تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری نهایی ارائه شده است.

این پژوهش حاصل تجربیات دوران دفاع مقدس و به‌ویژه تلاش و بررسی میدانی و عملیاتی نگارنده از استان کردستان و محور استراتژیک شیلر در طی چند مرحله در سال‌های ۸۹، ۹۰، ۹۱ می‌باشد. در عین حال از منابع موجود کتابخانه‌ای و اسناد و مدارک و سایت‌های معتبر اینترنتی برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده است.

تعریف مفاهیم

الف. جغرافیای نظامی

جغرافیای نظامی یکی از شاخه‌های علوم جغرافیایی است که کلیه‌ی اثرات طبیعی، فرهنگی و زیست محیطی را بر سیاست‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها و فعالیت‌های نظامی در سطوح جهانی، ملی و فروملی بررسی می‌کند (کالینز، ۱۳۸۳: ۳). جغرافیای نظامی یکی از شاخه‌های علوم جغرافیایی است که به بررسی و تجزیه و تحلیل عوامل و پدیده‌های جغرافیایی می‌پردازد و برای ارائه‌ی راهبرد جغرافیایی جهت تدوین دکترین و استراتژی نظامی و پاسخ‌گویی به نیازهای دفاعی و امنیتی در سطوح گوناگون تصمیم‌گیری امنیتی ملی یک کشور است (صفوی، ۱۳۸۴: ۱۶). در عین حال، برای جغرافیای نظامی، تعاریف مختلفی ارائه شده است، لیکن دو مطلب اساسی، در جغرافیای نظامی اهمیت به‌سزایی دارد که اهمیت و کاربرد آن را در تهدیدات و جنگ‌های امروزی بهتر نمایان می‌سازد، این دو عبارتند از: ۱. مقیاس مطالعه و کاربرد جغرافیای نظامی؛ ۲. ماهیت تهدید.

ب. کاربرد جغرافیای نظامی

جغرافیای نظامی در دو سطح کاربرد دارد: در سطح عملیاتی: تجزیه و تحلیل منطقه عملیات به لحاظ عملیاتی؛ و در سطح استراتژیک: تجزیه و تحلیل صحنه‌ی جنگ از لحاظ استراتژیک (همان: ۱۷). منظور از بررسی تجزیه و تحلیل منطقه‌ی عملیات، اثر عوارض طبیعی و عوارض انسانی و مسایل آب و هوایی در مقیاس محلی- ملی بر روی عملیات نظامی است. اما تجزیه و تحلیل صحنه‌ی جنگ از لحاظ استراتژیک، کاربرد جغرافیای نظامی در مقیاس ملی و منطقه‌ای است. تجزیه و تحلیل سطح استراتژیک نسبت به سطح عملیات، آینده‌نگری بیشتری دارد، هرچند ممکن است مأموریت را کمتر مد نظر قرار دهد؛ اما در مقایسه با تحلیل سطح عملیات، شرایط بالقوه و یا بالفعل صحنه‌ی نبرد را به صورت جامع بررسی و مطالعه می‌کند.

تطبيق نظریه‌های جغرافیای نظامی با وضعیت استان کردستان ایران

کشور ایران از جمله واحدهای سیاسی است که موقعیت‌های سه گانه‌ی بری، بحری و گذرگاهی دارد. از این رو بررسی و مطالعه‌ی تهدیدات نظامی متصور علیه ایران با در نظر گرفتن استراتژی‌های نظامی مختلف، اجتناب ناپذیر است. از طرفی امروزه با تحول در تکنولوژی نظامی، نظریه‌ها و استراتژی‌های نظامی دریایی و زمینی، دچار دگرگونی شده است. اما این بدان معنی نیست که تأثیر موقعیت جغرافیایی در تهدیدات نظامی، از بین رفته باشد (مرکز مطالعات جغرافیای نظامی، ۱۳۹۱: ۲۳). همچنین با اختراع سلاح‌های هسته‌ای و هیدروژنی، کاربرد سلاح‌های سبک مورد تردید قرار گرفت، در حالی که جنگ‌های ایجاد شده در عصر سلاح‌های هسته‌ای، نشان دهنده‌ی این واقعیت است که هنوز، سلاح‌های سبک، کاربرد خود را از دست نداده است و استراتژی‌های نظامی به سبک سنتی به قوت خود باقی است (مکوبین، ۱۳۸۸: ۱۱۴). با این برداشت، استان کردستان از منظر جغرافیای نظامی، به دلیل وضعیت کوهستانی، همیشه منطقه‌ای بسیار پرزحمت و مشکل برای عملیات نظامی بوده است (عزتی، ۱۳۶۸: ۵۸).

اما از منظر جغرافیای امنیتی، با وجود کوهستان‌های نسبتاً متراکم و نبودن معابر وسیع و محدودیت محورهای آمادی، این منطقه برای عملیات‌های پارتیزانی مناسب است. بنابراین با مروری کوتاه بر عمده‌ترین نظریه‌های موجود در رابطه با بحران و کشمکش قومی در کردستان، قبل از این که آن را یک حرکت عمیق مردمی بدانیم، نیروهای مداخله‌گر خارجی و نخبگان سیاسی کرد در ایجاد بحران و تلاش برای سیاسی کردن اختلافات قومی و مذهبی، نقش مؤثری داشته‌اند. از طرفی نیز، بحران‌های داخلی در کردستان، نسبت به دیگر مناطق ایران، تداوم بیشتری داشته است؛ زیرا شرایط جغرافیایی طبیعی و انسانی این استان، زمینه‌ی مناسب‌تری را فراهم می‌سازد (مقصودی، ۱۳۸۰: ۴۵). البته باید اذعان نمود که به دلیل سابقه‌ی تاریخی حاکمیت فرهنگی ایران بر مناطق کردنشین سه کشور عراق، ترکیه و ایران، کردهای ایران، ویژگی ایرانی و ملی خود را با ابقا در پیکره‌ی کشور ایران نشان داده‌اند. در طول تاریخ، کردها در ایران، بر خلاف دو کشور عراق و ترکیه، مسأله‌ی نژادی نداشته‌اند؛ به طوری که در اغلب متون از آن‌ها به عنوان ایرانیان اصیل که کمتر در معرض اختلاط با اقوام دیگر قرار گرفته‌اند، یاد شده است (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۳۴).

موقعیت جغرافیائی و اهمیت استان کردستان

موقعیت ریاضی استان کردستان بین ۳۴ درجه و ۴۴ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۵ درجه و ۳۱ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۱۶ دقیقه طول شرقی قرار دارد. مساحت این

استان ۲۸۲۰۳ کیلومتر مربع است. استان کردستان از شمال با آذربایجان غربی و زنجان و از شمال شرقی با همدان و زنجان و از جنوب با کرمانشاه و از غرب به کشور عراق محدود می شود (عزتی، ۱۳۸۱: ۳۲).

این استان به علت مجاورت با اقوام کرد ساکن در کشورهای عراق و ترکیه و قسمتی از کشور سوریه، اهمیت نظامی و سیاسی خاصی داشته است و همین ویژگی باعث شده است که از قدیم الایام عوامل استعمار در ایجاد مشکلات و بحران، اقدامات زیادی انجام دهند. علاوه بر این، استان کردستان به لحاظ دارا بودن مرز طولانی با کشور عراق (حدود ۳۰۰ کیلومتر) و موقعیت شهر سنندج، مرکز استان کردستان که در مسیر محور شمال به سوی آذربایجان واقع شده است؛ همچنین پیشرفتگی دره‌ی شیلر به طرف عمق استان کردستان و از آنجا به طرف فلات مرکزی ایران، اهمیت فراوانی دارد (صالحی، ۱۳۸۵: ۶۵).

نقشه شماره ۱- موقعیت استان کردستان در پهنه سرزمین ایران

ویژگی‌های طبیعی استان کردستان

الف. توپوگرافی

استان کردستان، منطقه‌ی کوهستانی بسیار دره‌می است که در بخش باختری ایران قرار دارد. وضع زمین از لحاظ عملیاتی در منطقه‌ی کردستان به نحوی است که هر اندازه از شمال به جنوب حرکت کنیم، مرتفع‌تر و پیچیده‌تر می‌گردد. در بین ارتفاعات نیمه‌ی جنوبی کردستان، کوه‌های چهل چشمه که مسیر آن تا همدان امتداد یافته، مهم‌ترین کوه‌های کردستان محسوب می‌شود (نقشه‌های ۱:۵۰۰۰۰۰ استان کردستان). از این رو به دلیل کوهستانی بودن استان کردستان، دشت‌های آن محدود است و تنها در مناطقی از قروه، مریوان، کامیاران، دیواندره، بیجار و سنندج، دشت‌هایی به چشم می‌خورد. همچنین دشت‌های کم وسعتی در بستر رودخانه‌های قزل اوزن، گاو رود، سیروان، قشلاق، چم گردلان و چند رودخانه‌ی دیگر گسترش یافته است (بدیعی، ۱۳۶۲: ۶۶).

در چشم اندازی دیگر که متناسب با محورهای تهدید باشد، می‌توانیم وضعیت توپوگرافی استان کردستان را به دو نیمه‌ی غربی و شرقی تقسیم نماییم. خط جدا کننده‌ی این دو نیمه، از شمال غربی زرینه اوباتو (گردنه فتح آباد) به جنوب و جنوب شرق سنندج وصل می‌شود. نیمه‌ی شرقی، منطقه‌ای کم عارضه، با ارتفاعات کوتاه و پراکنده و عمدتاً تپه ماهور و زمین‌های نسبتاً مسطح با شیب ملایم و شیاریهای متعدد است. نیمه‌ی غربی، سرزمینی کاملاً کوهستانی است که حرکت نیروهای پیاده را کند می‌کند و تحرک یگان‌های سنگین نظامی را با مشکل روبه‌رو می‌سازد. این منطقه عمدتاً دارای کوه‌های مرتفع، شیاریهای عمیق و در بسیاری از نقاط، حرکت به جاده‌ای محدود می‌شود که در میان گردنه‌ها است. در این قسمت، دره‌های مسطح و عریض، کمتر به چشم می‌خورد. وضعیت توپوگرافی در استان کردستان، همیشه تحرک یگان‌های مکانیزه‌ی نظامی را با مشکل مواجه نموده است (مشاهدات میدانی نگارنده: ۱۳۹۰).

ب. هیدرولوژی

وضعیت کوهستانی استان کردستان دارای ارتفاعات بلند، دره‌م و نامنظم به‌ویژه در قسمت‌های غربی است. جویبارها و رودخانه‌هایی که از این ارتفاعات سرچشمه می‌گیرند، اثرات تخریبی فراوانی [به‌ویژه در فصل بارش] دارند؛ در نتیجه دره‌های عمیقی را تشکیل داده‌اند (عزتی، ۱۳۶۸: ۵۶).

سیروان، زریوار، قشلاق، شیان، دیواندره، چومان، سیمینه رود، زرینه رود، تلوار، چم رود و... رودخانه‌هایی هستند که این استان را زهکشی می‌نمایند (بدیعی، ۱۳۶۲: ۶۹). به‌طور کلی رودخانه‌های استان، دره‌های عمیقی را به‌ویژه در نیمه‌ی غربی تشکیل داده است و با توجه به حجم نسبتاً بالای ریزش‌های جوی، بعضی از این رودخانه‌ها در فصل بارش، دچار طغیان می‌شوند؛ به گونه‌ای که بر روی عملیات نظامی تأثیرگذار هستند و آن را به مسیرها و محورهای خاصی محدود می‌نمایند و یا قادرند، مسیر را مسدود نمایند؛ در چنین مواقعی، عبور از رودخانه باید حتماً با تجهیزات خاص مهندسی رزمی صورت پذیرد (مشاهدات میدانی نگارنده: ۱۳۹۰).

ج. پوشش گیاهی

این استان با توجه به وضعیت مناسب بارندگی، پوشش گیاهی جنگلی نسبتاً خوبی دارد که بیشتر در حاشیه‌ی غربی استان و در نزدیکی مرز ایران و عراق گسترش دارد و به سمت داخل ایران (به سمت شرق) از میزان آن کاسته می‌شود. مهم‌ترین پوشش جنگلی استان، در محدوده‌ی شهرستان‌های سنندج، مریوان و بانه می‌باشد که بیشتر از نوع درختان کاج، افاقیا، زالزالک، گردو، بلوط و... است (تصاویر ماهواره ای استان کردستان: ۱۳۹۰). به‌طور کلی، پوشش گیاهی مذکور نقش مؤثری در جنگ‌های چریکی، استتار نیروها و تجهیزات نظامی

دارد. همچنین جنگل‌های نسبتاً متراکم بلوط در مناطق کوهستانی، باغات و جنگل‌های حاشیه‌ی مناطق مسکونی، درختزارها و مزارع کشاورزی؛ عملیات نظامی به‌ویژه یگان‌های زرهی را متوقف می‌کند(مشاهدات میدانی نگارنده: ۱۳۹۰).

د. اقلیم

بررسی ویژگی‌های اقلیمی سال‌های ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۱ در ایستگاه‌های سنندج، سقز و زرینه اوباتو که به صورت اضلاع مثلث، پاسخگوی وضعیت اقلیمی استان کردستان به‌ویژه دره‌ی شیلر است، در سطوح عملیاتی و استراتژیکی، گویای این واقعیت است که بالاترین دمای استان کردستان در تیرماه در ایستگاه سنندج حداکثر ۴۴ درجه و پایین‌ترین دمای آن مربوط به ایستگاه سقز در بهمن ماه ۳۶- درجه ثبت شده است. ریزش‌های جوی به صورت برف و تگرگ بین ۲۱ تا ۴۴ روز ادامه دارد و در مقایسه با دیگر استان‌های کشور، سرمای شدیدتری در این استان حاکم است(شناسنامه اقلیمی استان کردستان، ۱۳۸۷ - ۱۳۹۱).
به طورکلی، وضعیت اقلیم استان کردستان این هشدار را می‌دهد که حدود چهار ماه از سال، یخبندان است. استان کردستان به لحاظ وضعیت کوهستانی و ذوعارضه بودن، آب و هوای سردی دارد و مدت زیادی از سال، کوه‌ها پوشیده از برف است. در عین حال در نیمه‌ی شرقی استان، به دلیل کاهش ارتفاعات، آب و هوای گرم‌تری نسبت به نیمه‌ی غربی دارد(مشاهدات میدانی نگارنده: ۱۳۹۰).

ویژگی‌های انسانی استان کردستان

الف. تقسیمات کشوری

بر اساس آخرین تقسیمات کشوری در سرشماری ۱۳۹۰، دارای ۹ شهرستان، ۲۶ بخش، ۲۳ شهر و ۱۷۳۲ آبادی دارای سکنه بوده است(سایت استانداری استان کردستان: ۱۳۹۲).

نقشه شماره ۲- تقسیمات سیاسی و موقعیت استان کردستان

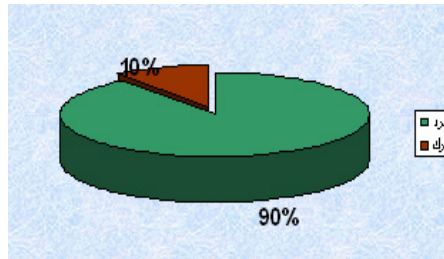

ب. ویژگی‌های جمعیتی

مطابق سرشماری عمومی نفوس و مسکن که هر ده سال توسط مرکز آمار ایران انجام می‌شود؛ جمعیت استان کردستان در سال ۱۳۹۰، ۱/۴۴۰/۱۵۶ نفر بوده است (همان: ۱۳۹۲). این استان مهم‌ترین استان سنی مذهب کشور محسوب می‌شود. اکثریت اهل سنت این استان را فرقه شافعی تشکیل داده و تعدادی از پیروان دیگر فرقه‌های اهل سنت نیز در سطح استان سکونت دارند (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۱۶۵).

بیشترین جمعیت اهل سنت استان در شهرستان‌های مریوان، بانه، سنندج، سقز، سروآباد و کم‌ترین جمعیت اهل سنت در شهرستان‌های قروه و بیجار سکونت دارند. این استان به عنوان زادگاه یکی از اقوام اصیل (قوم کرد) کشور به حساب می‌آید که دارای فرهنگ و آداب و رسوم خاص خود می‌باشد. این موضوع از دیر باز تاکنون، در جهت مطرح کردن مباحث قومی و سهم‌خواهی از حکومت مرکزی مطرح بوده است. بالغ بر ۹۰ درصد جمعیت این استان کرد و ۱۰ درصد ترک (شهرستان‌های بیجار و قروه) است. زبان اکثریت مردم استان کردی و درصد کمی به زبان ترکی صحبت می‌کنند. زبان کردی، عامل مهمی در جهت اتحاد و هویت بخشی به این قوم بوده است که دارای شاخه‌های کرمانجی، سورانی، هورامی یا گورانی و کرمانشاهی است؛ اما مردم این استان بیشتر به لهجه‌ی سورانی تکلم می‌کنند (پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۸: ۴۵).

نمودار شماره یک - درصد قوم کرد و ترک در استان کردستان

در بحث مربوط به تحولات جامعه در منطقه‌ی جغرافیایی کردستان، حضور دیرپای گروه‌های کرد در ایران و نقش آن‌ها در تکوین و ارتقای میراث سیاسی و هویت ملی و فرهنگی ایران به چشم می‌خورد. این امر نشان می‌دهد که تا اواسط قرن بیستم، اختلافات زبانی، عامل سیاسی مرکزگرایی این گروه‌ها نبوده است. بلکه اختلافات مذهبی میان شیعه و سنی نقش بیشتری داشته است. گروه‌های کرد در استان کردستان، نه تنها تعصب خاصی نسبت به زبان فارسی و استفاده از آن به عنوان زبان ادبی و نوشتاری خود نداشته‌اند، بلکه در غنای این زبان و بدین ترتیب در غنای میراث فرهنگی ایران کوشیده‌اند (همان: ۴۹).

به طور کلی از لحاظ جغرافیای انسانی، می‌توانیم کردستان را به دو نیمه‌ی غربی و شرقی تقسیم کنیم. مرز این تقسیم بندی با مرز تقسیم بندی منطقه به لحاظ توپوگرافی تا حدودی منطبق بر همدیگر است؛ به طوری که محور بیجار به قروه را می‌توان مرز نیمه‌ی غربی و شرقی استان به لحاظ انسانی تصور کرد. قسمت شرق، عمدتاً شیعه مذهب هستند. اما قسمت غرب این محور تا مرز مشترک ایران و عراق؛ دارای مذهب سنی شافعی هستند. علاوه بر آن، نزدیکی و مجاورت مردم این قسمت با مرز، شرایط مناسب توپوگرافی (کوهستانی و راه‌های صعب‌العبور)، پوشش گیاهی، تراکم جمعیتی و بالاخره سیاست‌های اتخاذ شده از سوی قدرت‌های فرمانطقه‌ای و نیز کشورهای ترکیه و عراق، نقش مؤثری در ایجاد بحران‌های دراز مدت و کوتاه مدت در نیمه‌ی غربی استان کردستان داشته است (مشاهدات و مصاحبه‌های میدانی نگارنده، ۱۳۹۰).

ج. وضعیت اقتصادی

مسائل اقتصادی حاکم بر این استان در کنار مسائلی نظیر مرزنشینی، ضعف ارتباط فرهنگی بین مرکز و توده‌ی مردم، درصد بالای بیکاری و پایین بودن سطح درآمد و عدم فراهم نمودن زمینه‌های لازم برای به‌کارگیری نیروهای بومی استان در برخی از پست‌های اجرایی، باعث شده است که دشمنان نظام اسلامی با بزرگ‌نمایی و سیاه‌نمایی مسائل در میان مردم شریف کردستان و سوء استفاده از آنان، به دنبال اهداف خاص خود در سطح منطقه باشند. البته اقدامات و دستاوردهای نظام اسلامی در طول دوران بعد از انقلاب اسلامی در این استان، چشم‌گیر است. متأسفانه به دلیل عدم اطلاع رسانی به موقع از اقدامات صورت گرفته و نیز عدم بیان حقایق و واقعیت‌های آن سوی مرز، برخی از مردم مناطق مرزی استان، تصویری کنند که اقدامات خاصی در جهت رفع مشکلات و بهبود وضعیت اقتصادی آن‌ها صورت نگرفته و نظام اسلامی نسبت به خواسته‌های آن‌ها کم توجه است. در صورتی که وضعیت مردم کردستان عراق پس از اشغال نیروهای اشغالگر آمریکا نه تنها بهتر نشده، بلکه بدتر هم شده است؛ به طوری که سهمیه‌ی سوخت و غذایی که سالانه به آن‌ها داده می‌شود، بسیار ناچیز و از نظر کمیت و کیفیت در سطح بسیار پائینی است. اما متأسفانه امروزه به دلیل تبلیغات کاذبی که از سوی رسانه‌های بیگانه در مناطق مرزی استان کردستان ایران صورت می‌گیرد، برخی تصور می‌کنند که آن سوی مرز، مدینه‌ی فاضله است (مشاهدات و مصاحبه‌های میدانی نگارنده، ۱۳۹۰).

نقشه شماره ۳- وضعیت ارتباطی استان کردستان

ویژگی‌های محور شیلر

الف. ویژگی‌های عمومی

دره‌ی شیلر، دشت سرسبز و وسیعی است که بین شهرهای بانه و مریوان قرار گرفته و شبیه چاله‌ی بزرگی است که از داخل بالگرد، فرورفتگی آن به خوبی قابل مشاهده است. به عبارت دیگر، دره‌ی شیلر، به صورت پیشرفتگی به طول تقریبی ۳۵ و به عرض ۶ تا ۱۵ کیلومتر در خاک ایران جلو آمده و منطقه‌ی مریوان را از بانه جدا می‌سازد. از طرف دیگر، چون در قسمت باختری سرچشمه‌ی زرینه رود، یک رشته ارتفاعات بلند جزو خاک عراق است؛ لذا منطقه‌ی مریوان که در قسمت پست‌تر از دره‌ی شیلر واقع شده است، وضعیت طبیعی غیرمناسبی را ایجاد می‌نماید. تمام این منطقه به صورت کوهستانی و پوشیده از جنگل است که این شرایط، عملیات نظامی را با مشکل روبه‌رو می‌سازد (عزتی، ۱۳۶۸: ۵۴).

چنانچه پیشرفتگی شیلر، در منطقه‌ی مرزی به سمت سرزمین ایران واقع نشده بود، فاصله بین مریوان و بانه، بسیار کوتاه بود، به گونه‌ای که یک واحد نظامی قادر بود این فاصله را در مدت چند ساعت طی نماید؛ اما با این شرایط، حتی در فصل تابستان، چند روز وقت نیاز است تا یک واحد نظامی، مسافت بین بانه و مریوان را طی نماید (مشاهدات میدانی نگارنده، ۱۳۹۰). به‌طور کلی، با در نظر گرفتن سمت تهدید از سوی کشور عراق و با در نظر گرفتن شرایط مناطق شمالی و جنوبی دره‌ی شیلر، می‌توانیم ویژگی‌های طبیعی و انسانی آن را این گونه تشریح نمائیم:

ب. ویژگی‌های طبیعی

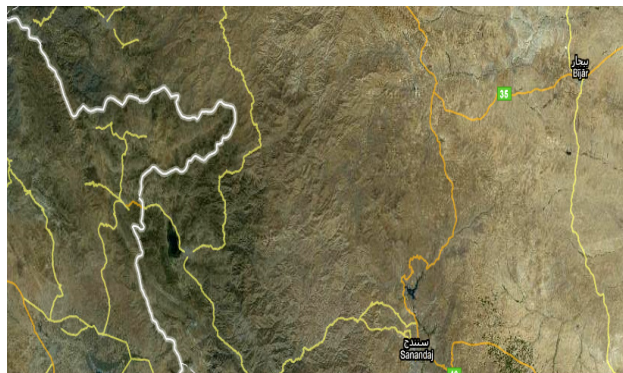
اگر ابتدا شرایط مناطق شمالی دره‌ی شیلر را در نظر بگیریم؛ می‌توان گفت در این منطقه، معبرها و دره‌های نفوذی نسبتاً مسطحی وجود دارد که به بانه منتهی می‌شود. مهم‌ترین این معبرها؛ یکی معبر سیرابند است که از سیرابند عراق شروع و با عبور از سمت راست کوه

گزرگور در یک زمین نسبتاً مسطح به بانه وصل می‌شود. دیگری، معبرکوه چالدران است که از نقطه‌ی سیرستان عراق شروع و با عبور از سمت کوه سپونورا و سمت شرق کوه چالدران به جاده‌ی بانه-مریوان و از آنجا به بانه وصل می‌شود (مشاهدات میدانی نگارنده، ۱۳۹۰).

از بانه به سمت شمال شرق و به طرف سقز، منطقه حالت کوهستانی دارد، ارتفاعات، مرتفع و با فاصله‌های تقریباً زیادی از هم‌دیگر قرار گرفته‌اند؛ به طوری که دره‌های نسبتاً عریضی را ایجاد کرده‌اند. این شرایط تا تونل بانه (گردنه خان) ادامه دارد. بعد از گردنه‌ی خان تا سقز، زمین مسطح‌تر و فاصله‌ی ارتفاعات از هم‌دیگر بیشتر می‌شود. از سقز به سمت سننه، همچنان شرایط فوق حفظ شده است. همچنین راه‌های ارتباطی آسفالتی و خاکی مختلفی به سننه منتهی می‌شود. از سننه تا گردنه‌ی فتح آباد، همچنان شرایط دره‌های نسبتاً باز وجود دارد. از گردنه‌ی فتح‌آباد به سمت زرينه اوباتو، دیواندره و بیجار، زمین از حالت کوهستانی خارج می‌شود و ویژگی زمین‌های تپه ماهوری و نسبتاً مسطح را به خود می‌گیرد. لذا زمین‌های اطراف این مسیر مسطح، دارای تپه ماهورهای نسبتاً کوتاه با شیارهای متعدد کوچک و بزرگ و عمود بر دره‌ی شیلر و با عرض نسبتاً کم می‌باشد (همان: ۱۳۹۰).

تصویر ماهواره ای شماره ۱- وضعیت دره شیلر و موقعیت مرزهای سیاسی ایران و عراق

اما در مورد شرایط طبیعی منطقه‌ی جنوب دره‌ی شیلر می‌توان گفت، نقطه‌ی شروع این منطقه از دشت پنجوین در خاک عراق شروع می‌شود و با عبور از شمال کوه گنه کرک در خاک ایران، وارد شمال دریاچه زریوار و از آنجا به مریوان ختم می‌شود. هر چند این مسیر از منطقه‌ی کوهستانی می‌گذرد؛ اما دره‌ها عرض نسبتاً خوبی دارند. ویژگی‌های مهم این منطقه یعنی از مریوان به سمت سنندج، شرایط سخت کوهستانی است که کوه‌های مرتفع با شیب تند و دره‌های عمیق کم عرض، هرگونه حرکت را با مشکل روبه‌رو می‌سازد. اما بعد از عبور از گردنه‌ی صلوات‌آباد، وارد زمین‌های مسطح با شیب ملایم و شیارهای کم عرض می‌شویم.

به‌طور کلی مناطق جنوبی دره‌ی شیلر تا قروه را کوه‌های مرتفعی فراگرفته است که بر این دره مشرف است. بنابراین در منطقه‌ی شمالی دره‌ی شیلر، از غرب به شرق تا گردنه‌ی فتح آباد و در منطقه‌ی جنوبی تا گردنه‌ی صلوات‌آباد، کوهستانی است و از آنجا به سمت شرق (به سمت زنجان)، تپه‌های مهورهای نسبتاً کوتاه با شیارهای متعدد کوچک و بزرگ شروع می‌شود (همان: ۱۳۹۰).

ج. ویژگی‌های جمعیتی

جمعیت مستقر در سمت شمال دره‌ی شیلر تا بیجار و در جنوب این دره تا قروه، سنی مذهب و از بیجار و قروه به سمت شرق (به سمت زنجان)، شیعه هستند (همان: ۱۳۹۰).

ملاحظات نظامی استان کردستان

منطقه‌ی کردستان به لحاظ موقعیت کوهستانی خود، برای عملیات نظامی، منطقه‌ای بسیار پر زحمت است. تجارب گذشته نشان می‌دهد، واحدهای بزرگ نظامی برای عملیات در این استان مناسب نیستند؛ زیرا شرایط جغرافیای طبیعی استان به گونه‌ای است که هماهنگی و وحدت عملیات نظامی را با مشکل روبه‌رو می‌سازد. پیچیدگی زمین و شیب تند ارتفاعات، عمیات نظامی را دچار مشکل می‌سازد و به علت قراردادن جاده‌ها در بین ارتفاعات، دسترسی سریع به ارتفاعات با خودرو و سایر امکانات نظامی، به سختی صورت می‌گیرد.

در مورد شرایط آب و هوایی استان می‌توان گفت، هرگونه عملیات نظامی در فصل سرد استان، با محدودیت همراه می‌شود. لذا پیش‌بینی می‌شود که هرگونه تهدید نظامی علیه جمهوری اسلامی در این مناطق، در فصولی انجام شود که هوا به سمت گرمی برود و از میزان برف و یخبندان در دامنه و ارتفاعات کاسته شده باشد. البته تحرک عناصر ضد انقلاب علیه جمهوری اسلامی ایران در این استان در ایجاد ناامنی، با شرایط آب و هوایی مؤثر بر تهدیدات نظامی تمام عیار، منطبق نیست (تجربیات نگارنده در طول دوران دفاع مقدس).

همچنین در مواقع سیلابی، اطراف رودخانه‌های موجود در استان به دلیل طغیان آب، عملیات نظامی را متوقف و به عبور از پل‌ها محدود می‌نماید و در صورت انهدام تونل‌ها و پل‌های موجود، عملیات نظامی کند و یا کانالیزه خواهد شد. علاوه بر این، داشتن مرز مشترک نسبتاً طولانی این استان با مناطق کردنشین کشور عراق و حضور نسبتاً فعال نظامی آمریکا در این کشور، فضای عملیاتی مناسبی را از منظر تهدید نظامی علیه ایران در استان کردستان فراهم می‌سازد. در عین حال چنانچه خواسته باشیم، بر اساس تهدید نظامی،

وضعیت سرزمینی کردستان را تحلیل نماییم، بهتر است که همان تقسیم بندی به دو نیمه شرقی و غربی را در نظر بگیریم.

وضعیت طبیعی نیمه غربی استان کردستان، شرایط سخت تری را برای هرگونه اقدام نظامی فراهم می‌سازد؛ اما وجود محور شیلر (دره‌ی شیلر)، به عنوان نقاط اتکایی برای شروع حرکت تهدید و نفوذ به عمق سرزمین استان کردستان برای تهدیدکننده، یک فرصت محسوب می‌شود؛ ضمن اینکه از لحاظ انسانی نیز در این قسمت از استان، زمینه‌ی پذیرش حرکت‌های واگرایانه‌ی بیشتری وجود دارد.

اما در نیمه‌ی شرقی استان کردستان (از شهرهای بیجار و قروه به سمت شرق)، شرایط کوهستانی و درهم بودن ارتفاعات مشاهده نمی‌شود. بنابراین، زمینه‌ی عملیات منظم نظامی تا حدود زیادی فراهم است. هرچند وجود دره‌های کم عمق، شیارها و تپه ماهورهای متعدد، به نیروهای دفاع کننده، توان اجرای دفاع ناهم‌تراز با اتکا به عوارض زمین را تا حدود زیادی فراهم می‌سازد (همان).

ملاحظه‌های نظامی دره‌ی شیلر

الف. سطوح استراتژیک

جنگ‌ها و [تهدیدات نظامی] احتمالی آینده به لحاظ مجهز بودن به تکنولوژی نظامی، سیستم فرماندهی و کنترل، پشتیبانی از یگان‌های عملیاتی، در فضایی به مراتب متفاوت از گذشته شکل خواهد گرفت (مولایی، ۱۳۸۷: ۸۷). بررسی جنگ‌های آمریکا در اشغال نظامی افغانستان و عراق، گویای این نکته مهم است که سرعت و دوری جستن از مناطق جمعیتی و کشتادن میدان جنگ به مناطق بازتر، بزرگ‌راه‌ها و یا محورهایی که کوتاه‌ترین فاصله را با اهداف مورد نظر دارند، مد نظر می‌باشد (مرکز مطالعات جغرافیای نظامی، ۱۳۹۱: ۲۳).

با این فرض، در تحلیل نظامی دره‌ی شیلر در سطح استراتژیک، می‌توان گفت این دره در مرز مشترک با کشور عراق واقع شده است که سابقه‌ی تهدید نظامی در طول هشت سال دفاع مقدس علیه ایران را دارد. این دره تقریباً در نیمه‌ی شمالی و جنوبی مرز مشترک استان کردستان با عراق واقع شده است به گونه‌ای که به لحاظ عرض جغرافیایی، تقریباً هم عرض جغرافیایی شهرهای مهمی از قبیل زنجان، قزوین، کرج و تهران است. فاصله‌ی این دره در مقایسه با محورهای وصولی در دیگر مرزهای مشترک ایران با کشورهای همجوار، در رسیدن به عمق سرزمینی ایران، بسیار کوتاه‌تر است. هرچند در مرز غربی ایران، بعد از ۳۵ کیلومتر پیشرفتگی به سمت شرق، سد کوهستانی عظیمی در مقابل این دره قرار دارد؛ اما با عبور از این سد کوهستانی به سمت بیجار و زنجان، شکل زمین از ارتفاعات بلند و در

هم پیچیده به زمین‌های کم عارضه و نسبتاً مسطحی تبدیل می‌شود که عملیات نظامی با مشکل بسیار کمتری انجام می‌شود.

این دره در استانی واقع شده است که با استان کردنشین عراق (استان سلیمانیه) همجوار است و ۳۰۰ کیلومتر مرز مشترک با این استان دارد، لذا تأثیر بحران‌های امنیتی مناطق کردنشین عراق بر مناطق کردنشین ایران را باید مد نظر داشت. این در حالی است که موقعیت جغرافیایی و پیشرفتگی دره‌ی شیلر، زمینه‌ی مساعدی برای نفوذ گروه‌های ضد انقلاب از مناطق کردنشین عراق به عمق سرزمینی استان کردستان ایران را فراهم می‌سازد.

ب. سطوح عملیات

گذشته از همه‌ی شرایط استراتژیک فوق، شرایط عملیاتی دره‌ی شیلر را می‌توان این گونه معرفی نمود: در مناطق شمالی و جنوبی این دره، عملیات هلی برد و هواپرد با استفاده از مناطق و فضا‌های بین دره‌ها و دشت‌ها امکان پذیر است. همچنین بهره برداری از جاده‌های مواصلاتی منطقه از قبیل دیواندره- سنندج و یا سقز- مریوان - سنندج- قروه- بیجار در مناطق پیرامونی این دره، نفوذ به عمق سرزمین ایران را امکان پذیر می‌سازد. علاوه بر این، عرض ۶ تا ۱۵ کیلومتری این دره، به لحاظ آرایش و استعداد عملیات نظامی، عرض مناسبی برای ایجاد سرپل عملیاتی از سرزمین عراق به سمت ایران را فراهم می‌سازد.

البته پوشش گیاهی دره‌ی شیلر و ارتفاعات اطراف آن، اختفا و پوشش مناسبی را به وجود می‌آورد و ارتفاعات دره‌ی شیلر شامل، شیلر، سنگ اسب، برده تری و... بر دشت شیلر مسلط است و ارتفاعات فوق، اولین رده‌ی دفاعی در نقاط صفر مرزی در برابر عملیات نظامی دشمن محسوب می‌شود.

همچنین محورهای عملیاتی موجود در سمت شمال، جنوب و شرق دره‌ی شیلر، قادر است هرگونه عملیات نظامی دشمن را از جهات یاد شده با مشکل و عدم موفقیت روبه‌رو سازد. این محورها عبارتند از: ۱. محور بیجار و قروه که از میان ارتفاعات و تپه ماهورها عبور می‌کند و بر محور تسلط خوبی دارند. این در حالی است که در طول محور، چندین رودخانه با پل‌های متعددی وجود دارد که در صورت انهدام، محور را مسدود خواهد کرد. علاوه بر این، در صورت انهدام سد خاکی گلبلاغ، بخشی از این محور زیرآب خواهد رفت. ۲. محور عرضی مریوان و سقز که این دو شهر را به هم وصل می‌کند، تقریباً به موازات دره‌ی شیلر و مشرف بر آن قرار دارد. لذا وضعیت کوهستانی و وجود تنگه و گردنه‌های متعدد در این محور، اختفا و پوشش مناسب و همچنین شرایط خوبی را برای جنگ نامنظم و چریکی علیه عملیات نظامی دشمن ایجاد می‌نماید.

علاوه بر موارد فوق، ریزش‌های جوی (برف و باران و پدیده‌ی بهمن و یخبندان)، سرمای شدید، وجود آسمان ابری در فصل سرد سال و ایجاد گرد و غبار در مناطق پیرامون دره‌ی شیر؛ عملیات نظامی دشمن را در این منطقه با مشکل روبه‌رو می‌سازد. همچنین جنس رسی و آبرفتی زمین و جاده‌های نامناسب در اکثر مناطق پیرامون دره‌ی شیر و طغیان رودخانه‌های موجود در فصل بارش، عملیات نظامی دشمن را به جاده‌های اصلی متکی می‌نماید. دیگر اینکه با توجه به توپوگرافی مناسب منطقه، جنگ الکترونیکی علیه عملیات الکترونیکی دشمن، امکان پذیر است. در نهایت اینکه با استفاده از نیروهای متعهد، بومی و آشنا به منطقه، می‌توان کاملاً توان عملیات خودی را در برابر عملیات دشمن افزایش داد.

نتیجه‌گیری

نیروهای نظامی، به‌ویژه سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در دوران دفاع مقدس در بسیاری از عملیات‌ها در برابر دشمن متجاوز بعثی عراق که از پشتیبانی پیشرفته‌ی نظامی قدرت‌های فرامنطقه‌ای برخوردار بود، توانستند با بهره‌گیری از عوامل و پدیده‌های جغرافیایی، روش و چهره‌ای جدیدی از جنگ را ابداع و معرفی نمایند. این نگاه به جغرافیای نظامی در برابر تهدیدات نظامی، علی‌رغم رشد فن‌آوری‌ها و مقدمات نظامی در سطوح استراتژیک و عملیات، همچنان کارایی مؤثر عوامل و پدیده‌های انسانی و طبیعی جغرافیا را در برابر تهدیدات نظامی نشان می‌دهد. بر این اساس، ویژگی‌های جغرافیایی استان کردستان با همه‌ی نقاط ضعف و قوت در سطوح استراتژیک و عملیات، قادر است در برابر تهدیدات نظامی، کارایی مؤثری داشته باشد.

با این توصیف در ابعاد جغرافیای انسانی، استان کردستان وضعیت اقتصادی نسبتاً خوبی دارد. هرچند انجام اقدامات اقتصادی و رفع بیکاری جوانان در این استان، به توجه بیشتری احتیاج دارد. گاهی نیز مدیریت و تصمیمات نامناسب و عدم شناخت کافی توسط مدیران محلی و ملی از شرایط انسانی و ژئوپلیتیکی این استان، حل و پیشبرد مسائل را با کندی روبه‌رو می‌سازد. همچنین اوضاع آشفته‌ی کشور عراق و تقویت خودمختاری اکراد در شمال این کشور و سودجویی گروه‌های ضد انقلاب داخلی، ممکن است اهداف نظام اسلامی را در رشد، تعالی و خدمات‌رسانی به مردم این استان با مشکل نسبی روبه‌رو سازد. در عین حال، می‌توان گفت، گروه‌های قومی- مذهبی بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی، به دلیل ماهیت ارزشمند اسلامی انقلاب، بیشترین میزان همگرایی را به حکومت مرکزی نشان داده‌اند و احساس هویت قومی و ملی به طور همزمان بالا و حتی این دو احساس، تقویت‌کننده‌ی یکدیگر بوده‌اند که به مراتب، استان کردستان از این قاعده مستثنی نیست.

در ابعاد جغرافیای طبیعی، استان کردستان دارای شرایطی است که کمتر در دیگر مناطق و استان‌های کشور مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر، به دلیل به هم پیوستن و گره خوردگی ارتفاعات البرز و زاگرس در این استان، توپوگرافی این استان به گونه‌ای است که کارایی مناسب خود را با روش‌های مختلف عملیاتی در برابر تهدیدات نظامی و حتی تهدیدات امنیتی نشان می‌دهد. به عنوان مثال، در تهدید نظامی احتمالی، شرایط توپوگرافی استان برای اجرای نبرد نامتقارن، بسیار مناسب است. البته شرایط جغرافیای طبیعی، هنگامی که با عوامل جغرافیای انسانی استان منطبق گردد، روش‌های دیگر نبرد را در برابر تهدیدات نظامی و امنیتی، با تضمین روبه‌رو خواهد ساخت. بر این اساس، دره‌ی شیلر در استان کردستان، جدا از اهمیت استراتژیک آن در مرز مشترک ایران و عراق، نکات قابل توجه و با اهمیتی در سطوح عملیات دارد. به عبارت دیگر، بررسی ویژگی‌های جغرافیای طبیعی و انسانی دره‌ی شیلر، نقاط ضعف و قوت مختلفی را در برابر تهدیدات نظامی آینده نمایان می‌سازد که با بررسی عمیق‌تر این ویژگی‌ها و نیز ویژگی‌های جغرافیایی مناطق پیرامونی دره‌ی شیلر، می‌توان با استفاده از نقاط قوت موجود، تهدیدات نظامی آینده را با ناکامی روبه‌رو ساخت.

منابع و مأخذ

- بدیعی، ربیع، (۱۳۶۲)، جغرافیای مفصل ایران، جلد دوم، تهران، انتشارات اقبال.
- پژوهشکده مطالعات راهبردی، (۱۳۷۸)، قومیت‌ها در ایران، تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- سایت استانداری استان کردستان: ۱۳۹۲
- تجربیات نگارنده در طول هشت سال دفاع مقدس
- ثابت، علی، (۱۳۹۱)، «مکتب نرم افزاری شهید بروجردی و امنیت مردم نهاد»، فصلنامه آفاق امنیت، تران، دانشگاه جامع امام حسین(ع)، شماره ۱۵
- حافظ نیا، محمد رضا، (۱۳۸۱)، جغرافیای سیاسی ایران، تهران، انتشارات سمت.
- _____، (۱۳۸۱)، جغرافیای سیاسی، تهران، سمت
- درایسدل، آلاسدایر و اچ، بلیک، جرالده، (۱۳۷۴)، جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا، ترجمه دره میرحیدر، چاپ چهارم، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.
- شناسنامه اقلیمی استان کردستان ۱۳۸۷ - ۱۳۹۱
- صالحی امیری، سید رضا، (۱۳۸۵)، مدیریت منازعات قومی در ایران. تهران، مرکز مطالعات استراتژیک.
- صفوی، سیدیحیی، (۱۳۸۴)، اصول و مبانی جغرافیای نظامی، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، دانشگاه امام حسین(ع).
- عزتی، عزت اله، (۱۳۶۸)، جغرافیای نظامی ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- _____، (۱۳۸۱)، تحلیلی بر ژئوپلیتیک ایران و عراق. تهران، وزارت امور خارجه.
- _____، (۱۳۶۸)، جغرافیای نظامی ایران، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- _____، (۱۳۸۹)، جغرافیای استراتژیک ایران - جلد دوم، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- کالینز، جان ام، (۱۳۸۳)، جغرافیای نظامی، ترجمه عبدالحمید حیدری و دیگران، تهران، مرکز مطالعات جغرافیای نظامی دانشگاه جامع امام حسین(ع) و دوره عالی جنگ سپاه.
- مرکز مطالعات جغرافیای نظامی، (۱۳۹۱)، جغرافیای نظامی و جنگ های آینده، مجموعه مقالات همایش، دانشگاه جامع امام حسین(ع)، دانشکده پیامبر اعظم(ص).
- مکوبین، توماس اونس، (۱۳۸۸)، «به سوی استراتژی بزرگ دریایی، الگویی برای محیط امنیتی نوین»، ترجمه بابک رنجبر، فصلنامه بررسی های نظامی، سال چهارم، شماره ۱۶ و ۱۵
- مولایی، سیدیوسف، (۱۳۸۷)، «نقش و اهمیت جنگ های نامنظم در جنگ های آینده»،

- فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی دانشگاه جامع امام حسین(ع)، شماره ۵۰ و ۵۱
- مقصودی، مجتبی، (۱۳۸۰)، تحولات قومی در ایران، تهران، موسسه مطالعات ملی.
 - مرکز ملی آمار ایران (۱۳۸۵)
 - مشاهدات میدانی نگارنده در سال های ۱۳۸۹، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱

-Carver, Natasha,2002 ,“Is Iraqi Kurdistan a state?”. International journal of refugee law. Oxford university. Vol ۱۴: no. ۱:

-Glassner, martin,2004 ,Political Geography. Third edition. London.: john wiley & sons jnc.

-Leezenberg, Michiel,2006 ,“ the political economy of Iraqi Kurdistan.“ University of Amsterdam. (www.meed.com).

-www.googlemap.com